

Правове регулювання спільного проживання чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу (конкубінат)

У римському праві це поняття (лат. *concubitus*, від *con* (*cum*) разом з *cubo*-лежу, сумісне мешкання, співжиття) без *affection maritalis* (сімейна любов) і *honor matrimonii* (честь шлюбу) означало не заснування родини, а задоволення статевого потягу. Незважаючи на свою розповсюдженість, конкубінат не тягнув за собою правових наслідків: жінка (*concupina*) не поділяла суспільного становлення співмешканця, який у цей же самий час міг бути у шлюбі, в той час як перебування в конкубінатному шлюбі розглядалося як зрада (адюльтер). Під час принципату (зосередження влади в руках однієї особи, відвертої диктатури) правове поняття конкубінату було поширено на всі випадки, коли заключити шлюб було неможливо (наприклад, через соціальну нерівність).

Якості правовому інституту конкубінату надали християнські імператори. У Візантії конкубінат був відмінений у IX ст. На Заході перестав існувати в XII ст., а в XIX–XX ст. конкубінат навіть був прирівняний до злочину, що відображалося в безлічі західних кодексів того періоду. Законом дозволялося тривале співжиття жінки та чоловіка, але йшлося про співжиття з наміром створити сім'ю, а не тимчасовий зв'язок. Тимчасові зв'язки закон карав суворо. Конкубінат не мав практично жодних правових наслідків. Діти, народжені в конкубінаті, не мали права на ім'я свого батька, не могли бути його спадкоємцями. Жінка в таких відносинах не поділяла соціального статусу свого чоловіка.

У республіканський період законний римський шлюб базувався на чоловічій владі. За цим шлюбом жінка повністю залежала від чоловіка (лат. *manus* — перебування дружини під владою чоловіка).

Пізніше закони XII таблиць допускали можливість звільнення від чоловічої влади. Жінка мала право перешкодити можливості підпорядкування чоловікові, якщо наприкінці кожного шлюбного року втікала на три доби з дому й цим переривала перебіг давності. Згодом влада чоловіка послаблюється. Виникає новий вид шлюбу — без чоловічої влади. Дружина виходить з-під влади чоловіка і формально стає незалежною особою.

На даний час поняття конкубінату осучаснили і ним вважають співжиття чоловіка та жінки (на відмінну від законного шлюбу — *justae nuptiae*) з наміром встановити шлюбні відносини. Законодавством зарубіжних країн правові наслідки прояву особистих відносин, що виникають між людьми, які мають право побудувати сім'ю, але не поспішають укласти офіційний шлюб, врегульовано не однаково. За декілька останніх років збільшилася кількість європейських країн, які визнають різні форми позашлюбних союзів, серед них Норвегія, Ісландія, Франція, Бельгія, Іспанія, Німеччина Швеція, Швейцарія, Україна та інші. Не можна не відзначити того факту, що для більшості європейських країн фактичне співжиття стало альтернативою законного шлюбу для одностатевих пар.

Цікаво, що в прилеглих до України країнах поняття шлюбу, відповідно до їх внутрішнього законодавства, є усталеним і, як правило, йде врозрід з його європейським баченням. Єдиною прикордонною з Україною державою, законодавством якої передбачені правові наслідки співжиття чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу, є Угорщина, хоча й вона — не новатор у цій сфері.

Першою європейською державою, яка на законодавчому рівні визнала та врегулювала відносини фактичного подружжя, прийнявши в 1987 році Закон «Про конкубат» («Domestic Partnership Act»), стала Швеція. Даний нормативний акт передбачав поділ спільного житла та рухомого майна, придбаного для спільного користування, на рівні частки. Маючи вже п'ятнадцятирічний досвід законодавчого регулювання фактичних шлюбних відносин та їх наслідків, Швеція не лише не відмовилася, а навпаки, удосконалила даний правовий інститут, прийнявши першого липня 2003 року нову редакцію Закону «Про співжиття» («The Cohabitation Act»). Згідно зі статтею 3 Закону Швеції «Про конкубат», майно, що використовується для спільного проживання та побуту, знаходиться в спільній сумісній власності фактичного подружжя, якщо воно придбане для спільного використання. Сьогодні саме ця країна вважається «лідером» серед європейських країн за кількістю сімейних союзів, що живуть поза офіційною реєстрацією шлюбних відносин.

Далеко не в кожній країні існує правовий інститут фактичних шлюбних відносин, у таких країнах подібні відносини сприймаються як соціальне явище, що не тягне за собою певних юридичних наслідків. Даний правовий інститут відсутній у більшості країн, що є географічними сусідами нашої держави та країн СНД, і станом на теперішній час з усіх цих країн лише Україна визнає фактичний шлюб.

Поняття фактичного шлюбу (конкубату) в юридичному обігу в Україні з'явилося з прийняттям Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року № 2947-III (далі — СК України). Відповідно до статті 21 СК України шлюбом (лат. — *matrimonium*) є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Цією ж статтею передбачено що проживання сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу не є підставою для виникнення в них прав та обов'язків подружжя. Що ж до законодавства західної Європи, необхідно відзначити, що фактичні шлюбні відносини в них визнані не лише в якості правової підстави виникнення майнових прав та обов'язків подружжя, а й слугують додатковою гарантією багатьох інших прав. В Україні, на відміну від зарубіжних країн, встановлення факту спільного проживання не дає права на спадкування в порядку першої черги, права на соціальну допомогу тощо. Норми інших галузей права не відносять фактичних співжителів до кола членів сім'ї. Діюче сімейне законодавство не регулює немайнові права фактичного подружжя, що часто суперечить їх законним інтересам. Крім того, внутрішнім законодавством України не передбачено дотримання процедури

державної реєстрації подібних відносин або укладення відповідних договорів про партнерство.

Натомість Україна визнає правові наслідки фактичного шлюбу, встановивши на законодавчому рівні принцип, згідно з яким майно, придбане в період спільного проживання, належить фактичному подружжю на праві спільної сумісної власності. Навіть більше, у відношенні придбаного майна за час спільного проживання діють норми, які регулюють право власності подружжя, що зареєстрували свій шлюб у передбаченому законом порядку, якщо інше не встановлено договором між ними. Якщо чоловік та жінка укладають *Pactum (Pactio — письмовий договір)*, яким врегульовують свої майнові права, права спільної сумісної власності в такому союзі не виникає. Так, стаття 74 СК України визначає, що якщо чоловік та жінка проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Інакше кажучи, фактичні шлюбні відносини породжують ті самі юридичні наслідки майнового характеру, що й перебування в зареєстрованому шлюбі. Зокрема, все майно, набуте в конкубінаті, належить фактичному подружжю на праві спільної власності, частки фактичного подружжя в разі поділу їхнього спільного майна вважаються рівними. Однак, слід зауважити, що ця норма діє, якщо факт спільного проживання, враховуючи відсутність державної реєстрації, не заперечується кимось із подружжя.

Насправді, як бачимо, СК України визначена лише можливість осіб, що перебувають в конкубінаті, претендувати на частину майна, придбаного під час спільного проживання. У разі офіційної реєстрації відносин один із подружжя з об'єктивних причин може не працювати (наприклад, жінка, яка перебуває в тимчасовій відпустці по догляду за дитиною) без утиску його матеріальних прав. Виникає питання, чи зможе сторона конкубінату, що фактично не бере участі у формуванні матеріальних благ, претендувати на отримання частки в майні за таких умов? Що в даному випадку використовуватиметься як доказ?

Сьогодні існування випадків спільного проживання чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу породжує безліч спірних питань. Найбільш дискусійним, навіть без врахування морально-етичного аспекту, є питання критерію самого факту спільного проживання. Іншими словами, з якого моменту виникають підстави говорити про те, що пара проживає в конкубінаті?

Отже, відсутність в Україні правового регулювання *concubitus* автоматично виключає єдиний підхід судових органів при вирішенні пов'язаних із ним спорів. Чоловік та жінка можуть розпоряджатися спільним майном, набути під час фактичного шлюбу, на власний розсуд, без згоди іншого, що може призвести до порушення прав та законних інтересів іншого з подружжя. І в таких ситуація сторона, права якої порушено, вимушена *ad*

iudicium provocare (*adire in ius* — звертатися до суду) *ad defendendum* (для захисту) з різними позовами: з позовом про визнання факту проживання однією сім'єю, про визнання майна спільною сумісною власністю, визнання права власності на 1/2 частину цього майна та поділ такого майна тощо.

Досить поширена ситуація, коли майно, придбане чоловіком та жінкою за спільні кошти, оформлюється на когось одного. Якщо в зареєстрованому шлюбі це не має юридичного значення, то за умови конкубінату, оформлене на одного з учасників такого союзу, є виключно його майном. Друга сторона права на таке майно не має, доки не доведе в судовому порядку, що воно є спільним.

Під час укладення однією з осіб, що проживали сім'єю, договору щодо спільного майна, який потребує нотаріального посвідчення або державної реєстрації, згода іншого не вимагається. При зареєстрованому шлюбі вимагається нотаріальна згода другої сторони.

Враховуючи різний статус фактичного та офіційного подружжя, абсолютно закономірними є випадки зловживання правами, наданими фактичним співмешканцям. Уявімо собі ситуацію: жінка вселяється до чоловіка напередодні укладення ним значної угоди, а потім через деякий час розриває відносини й домагається в судовому порядку права на 50 % майна, придбаного за час їхнього спільного проживання. Існує безліч випадків зловживання правами, що виникають у конкубінаті. Саме тому, з метою уникнення майбутніх спорів у судах, при укладенні правочину деякі нотаріуси вимагають підтвердити «самотній» статус його сторін.

Досить багато питань виникає під час спадкування учасниками конкубінату. Наприклад, питання, до якої черги спадкоємців відносити особу в конкубінаті? Як вбачається зі змісту статті 1264 Цивільного кодексу України — у четверту чергу спадкоємців по закону. І потрапить вона туди лише в разі проживання зі спадкодавцем однією сім'єю не менше ніж п'ять років до часу відкриття спадщини.

Відповідно до статті 1258 Цивільного кодексу України спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергово, кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги. Той із подружжя, який пережив спадкодавця, належить до першої черги спадкоємців. І мова тут іде лише про зареєстрований шлюб.

Якщо дитина народжується в зареєстрованому шлюбі (*liberi iniusti*) без *coniubium*, чоловік вважається батьком цієї дитини, оскільки статтею 122 СК України передбачено, що дитина, яка зачата і (або) народжена в шлюбі, походить від подружжя. Так, відповідно до статті 133 СК України в силу передбаченої законом презумпції батьківства, подружжя записується батьками дитини. І такий запис проводиться автоматично, незалежно від того, чи заперечують вони або хтось із них проти цього. У випадку з конкубінатом, походження дитини від матері визначатиметься на підставі документа закладу охорони дитини про народження дитини, а від батька — за спільною заявою жінки та чоловіка дитини, які не перебувають у шлюбі

між собою, як це передбачено статтею 126 СК України. А в разі, якщо чоловік відмовиться визнати своє батьківство, така жінка, якщо не доведе батьківство чоловіка, може стати одинокою мамою і запис про батьків дитини проводитиметься в порядку частини першої статті 135 СК України.

Виникають певні побоювання стосовно підриву принципу сімейних відносин-моногамії. Якщо проаналізувати статтю 74 СК України, законодавець практично дає всі підстави для можливості існування двох шлюбів: офіційного та конкубінату. Такий висновок можна підтвердити, в тому числі проаналізувавши норми статей 75, 76 та 91 СК України.

Так, стаття 75 передбачає можливість отримання аліментів в разі перебування в офіційному шлюбі, а статті 76, 91 СК України — і в разі перебування в конкубінаті. Отже, вищевикладене фактично суперечить принципу моногамії, що впливає зі статті 25 («Одношлюбність») кодексу.

У проблемі конкубінату існує ще один не менш цікавий аспект. Стаття 63 Конституції України звільняє особу (підозрюваного, обвинуваченого) від обов'язків давати показання стосовно себе, членів сім'ї та близьких родичів. А як відомо, якщо не брати до уваги роз'яснення Конституційного Суду України, законодавство України не має чіткого визначення терміну «член сім'ї».

Зрозуміло, що сучасне суспільство диктує свої тенденції і необхідність 60% молодим парам перед офіційною реєстрацією відносин та створенням сім'ї випробувати один одного. Це стає абсолютно закономірним. Однак, насправді, ані конкубінат, ані офіційний шлюб ніколи не дадуть вам гарантій довговічності союзу. Й вирішити питання в сфері сімейного права, а точніше в сфері шлюбних відносин, ні з допомогою Сімейного кодексу, ні за допомогою інших нормативно-правових актів неможливо. Як конкубінат, так і офіційний шлюб завжди матиме свої переваги та недоліки.

Легалізувати конкубінат в Україні на прикладі європейських країн простіше простого, але спочатку слід розібратися яка істинна мотивація людей, які відмовляються від традиційних форм співіснування чоловіка та жінки в сучасному суспільстві? Конкубінат, закріплений на законодавчому рівні, все ж нівелюватиме превентивну функцію шлюбу, а офіційний шлюб завжди буде дієвим механізмом захисту прав чоловіка, жінки та дитини.

Пам'ятаймо, причини, за яких люди не реєструють шлюб рано чи пізно вичерпуються. *In foedera venire* (лат. укласти шлюбний союз) чи ні — особиста справа кожного, але якщо жінка відчуває себе не справжньою жінкою, а так, «наполовину», безправною співжителькою, хоче народити дитину, але боїться, що це поставить крапку в її відносинах з «коханим» і вона стане одинокою мамою, або ж чоловік стає жертвою меркантильних жінок, тоді й можуть виникнути питання до «половинки». Такі питання виникають і в зареєстрованому шлюбі, однак, з огляду на офіційність, в офіційному шлюбі права жінки, чоловіка та дитини гарантовано захищені державою.

Звісно *concupinatus* залежить від того, які відносини існують між людьми і з яких причин вони не реєструють свій союз? Якщо в них теплі та

довірливі відносини й рішення перебувати в фактичному шлюбі, вони прийняли разом, то чому й ні? І якщо такий союз витримує перевірку часом, то рано чи пізно (зазвичай у разі вагітності жінки) шлюб реєструють.

У будь — якому випадку вибір за парою: *affection maritalis* (сімейна любов) і *honor matrimonii* (честь шлюбу), або ж *con (cum) cubo* — співмешкання, співлежання. Приймаючи рішення на користь офіціозу чи конкубінату пам'ятаймо, *non coitus matrimonium facit, sed maritalis affectio* — не статевий зв'язок створює шлюб, а подружня прихильність!

Кохання часто затьмарює розум, але перед прийняттям рішення проживати спільно чи ні, зверніть увагу на добросовісність вашої половинки, щоб такі «романтичні» відносини болісно не закінчилися.

Відділ державної реєстрації актів цивільного стану
Управління державної реєстрації
Головного територіального управління юстиції у місті Києві

Упорядники:

Дашутіна Р.В.

Чернишева І.А.